

Юрій Писаренко

ПРОСТІР ВИЯВЛЕННЯ ЗБРУЦЬКОГО ІДОЛА ЯК АРГУМЕНТ ПРОТИ ЙОГО ПІЗНЬОГО ПОХОДЖЕННЯ

Yuriy Pysarenko

SPACE OF THE ZBRUCH IDOL DISCOVERY AS AN ARGUMENT AGAINST ITS LATE ORIGIN

Стаття продовжує цикл робіт автора, присвячених критиці висновку О. Комара і Н. Хамайко щодо виготовлення Збруцького ідола в першій чверті XIX ст. за наказом польського поета-романтика, поміщика с. Личківців Тимона Заборовського. Розглянуто лише один з аспектів – простір виявлення Збруцької пам'ятки, який сам по собі доводить неможливість її скинення в Збруч, а отже, її виготовлення в новий час. Те, що гіпотетичне затоплення ідола поетом мало відбуватися на державному кордоні, на території сусідських володінь, при невиконаних складнощах транспортування, а також – прилюдності усіх процедур, суперечить реальності. Автор обстоює думку, що давній ідол, який має ознаки незавершеності, так і не встиг послужити за призначенням, і був захований жерцями у Збручі напередодні хрещення, наприкінці X ст.

Ключові слова: австрійсько-російський кордон, Збігла, Збруцький ідол, Збруч, Тимон Заборовський, Соколиха.

The article continues the cycle of the author's works devoted to the criticism of the conclusion of O. Komar and N. Khamayko regarding the production of the Zbruch idol in the first quarter of the 19th century by order of the Polish poet-romantic, landowner of the village of Lychkivtsi, Tymon Zaborowski. Only one of the aspects was considered – the space of discovery of the Zbruch monument, which in itself proves the impossibility of its transfer to Zbruch, and therefore its manufacture in a new time. The fact that the hypothetical sinking of the idol by the poet had to take place on the state border, on the territory of neighboring properties, with unnecessary difficulties of transportation, as well as the public nature of all procedures, – contradicts reality. The author supports the opinion that the ancient idol, which has signs of incompleteness, did not have time to serve its purpose, and was hidden in Zbruch by priests on the eve of christianization, at the end of the 10th century.

Keywords: Austrian–Russian border, Zbigla, Zbruch idol, Zbruch, Tymon Zaborowski, Sokolyha.

Вступ

12 років минає з часу виходу статті Олексія Комара і Наталі Хамайко в журналі «Ruthenica». – Т. X, 2011 р., завдяки якій продовжує ширитися версія про виготовлення Збруцького ідола в першій чверті XIX ст., за наказом поміщика с. Личківців (нині – Тернопільської

області), поета-романтика Тимона Заборовського (Tymon Zaborowski) (1799–1828)¹ (рис. 1). Підставу для такого висновку авторам дає наявність у його творчості декількох сюжетів, пов'язаних зі слов'янським язичництвом². «Псевдо-кумир», згодом, створений задля більшого натхнення і занурення в атмосферу давнини, згодом, під час

¹ Як зазначають самі автори, думка ця не нова (Комар & Хамайко, 2011, с. 208). Вже Г. Ленчик, аналізуючи ймовірність пізнього виготовлення пам'ятки, сумнівався в авторстві Т. Заборовського (Leńczuk, 1964, s. 31).

² Так, драма «Умвіт» розгортається на тлі опору язичництва християнству, аж до тріумфу останнього (Zaborowski, 1936, s. 365–418). Цикл «Здобуття Києва» вміщує епізоди, присвячені руському чорнокнижнику Блуду, вихователю князя Ярослава, до якого, як до чарівника, князь звертається у годину польської навали на чолі з Болеславом Хоробрим (Zaborowski, 1936, s. 213–220, 231–246). Фрагментарні «Пісні Бояна» (Zaborowski, 1936, s. 309–315), окрім уривку про того самого Блуда (Zaborowski, 1936, s. 314–315), нічого пов'язаного з язичництвом не містять, а лише – історико-патріотичні замальовки, у яких двічі трапляється закид «вічному ворогові миру», Сатані (Zaborowski, 1936, s. 312, 314).

поетової депресії, нібито, був скинутий у р. Збруч (Комар & Хамайко, 2011). Вважаючи Збруцьку пам'ятку реплікою рюгенського Святовіта, як відомо, дерев'яного і з чотирма окремими головами, дослідники, утім не знаходять у поезії Заборовського згадок ні про дерев'яного, так би мовити, «батька», ні про його кам'яного «сина». Крім того, судячи з творів Т. Заборовського, він негативно ставився до язичників. Його персонажі – чорнокнижник Блуд або жрець Умвіт – є лиходіями, антагоністами позитивних героїв-християн (Zabogowski, 1936; Комар & Хамайко, 2011, с. 204–205). Митець навряд чи мав підстави виготовляти ідола та поклонятися йому чи почувати до нього пієтет.

Критиці гіпотези О. Комара і Н. Хамайко ми присвятили дві докладні статті в часописах «*Ruthenica*» – Т. XI, 2012 р. та «*Opus Mixtum*» – № 6, 2018 р. (Писаренко, 2012; Писаренко, 2018),

утім жодної друкованої відповіді авторів не отримали. Найвність протилежної думки була ними також зігнорована в другому виданні своєї роботи (Комар & Хамайко, 2013). Деякі дослідники вважають ідею про «поета-ідолотворця» неабияким відкриттям (Бандрівський, 2016, с. 623–628), інші ж – принаймні такою, що заслуговує на увагу (Ричка, 2013, с. 32; Бесков, 2022, с. 350). А наприкінці минулого, 2022 р., у своєму інтерв'ю сайту «*Локальна історія*» Н. Хамайко вкотре відтворила вже, власне, спростовану, поетично-детективну версію про належність авторства ідола Т. Заборовському (Сімонов, 2022).

Безмежність фантазії авторів засвідчує хоча б той епізод їхньої статті, у якому припускається повалення «ідола» не самим поетом, а цього разу його сусідом, поміщиком Й. Забельським: «*Але можливо, що в обвалення скульптури в воду був і більш прозовий мотив – у пошуках затишного*

Рис. 1. Збруцький ідол
(грані позначені латинськими літерами)

живописного місця для роботи, Т. Заборовський обрав берег не на території свого маєтку, а на землях Городниці. Встановлення ж тут «ідола» навряд чи потішило немолодого сусіда Й. Забельського, з дружиною якого поета пов'язували зовсім не таємні для оточуючих романтичні стосунки» (Комар & Хамайко, 2011, с. 211). Уявімо ситуацію, що, залицяючись до сусідової дружини, поет заради натхнення на землю того самого сусіда зятагує, очевидно, за допомогою волів (саме вони знадобилися для його вилучення з річки), фалічний стовп вагою в одну тунну (Срезневський, 1853, с. 163, 187) та встановлює його на чужій землі. А згодом сусід з легкістю скидає цього 1-тонного велета у Збруч, до якого ще треба було якось дістатися. У польському варіанті публікації навіть припускається, що його «конкуренткою» у цій справі могла стати сама мати Т. Заборовського, яка, втоплюючи «ідола», прагнула виправити стосунки із сусідами (Komar & Chamaiko, 2013, s. 51, uw. 183).

Не повторюючи докладної аргументації наших статей, у яких, зокрема, обстоюємо давню належність самих зображень на гранях ідола, наразі зосередимося лише на просторовому чиннику виявлення пам'ятки, який показує неможливість її скинення в ріку в новий час, а отже, й її новітнього виготовлення – аспект також почасти розглянутий у наших роботах.

Основна частина

Про відкриття Збруцького ідола (умовно – «Святовіта» або «Святовіда») наукова громадськість довідалася завдяки листу до *Краківського Наукового Товариства* від Мечислава Потоцького, власника села Коцюбинчики, що біля містечка Гусятина, від 15 листопада 1850 р. На той час Збруцький ідол вже знаходився у його розпорядженні, а дещо згодом, 1851 р. – він передасть його *Товариству*.

Згідно з його повідомленням, у серпні 1848 р., під час тривалої та сильної посухи, рівень води в р. Збручі значно впав. Тоді по Збручу проходив австрійсько-російський кордон, і австрійські прикордонні стражі, які несли дозор у гористій та лісистій місцевості на землі, що належала до селища Личківців, неподалік містечка Гусятина (нині – Тернопільської обл.), помітили

на поверхні води нібито капелюха, як припустили, якогось потопельника. Увійшовши у воду, прикордонники з'ясували, що капелюх був із каменю і вінчав собою кам'яний чотиригранний стовп (Срезневський, 1853, с. 164). Не будучи безпосереднім свідком виявлення пам'ятки, поміщик передав деякі деталі не зовсім точно. Зокрема, як покажемо далі, невірно вказав, що пам'ятку знайдено на землях Личківців (маєтку Заборовських)³. Насправді, у Личківцях знахідка лише зберігалася, й звідти М. Потоцький її отримав (Kirkog, 1877, s. 379). Але насамперед зупинимося на «чиннику державного кордону».

Ріка Збруч у різні часи була прикордонною. Так, у 1772–1793 рр. по ній проходив державний кордон між Річчю Посполитою та Австрією. А в 1793–1809 рр. та 1815–1917 рр. – між Російською імперією та Австрією (від 1867 р. – Австро-Угорщиною) (Хведченя, 2005, с. 314). Т. Заборовський, який народився 1799 р., після відсутності під час навчання (з 1810 р.) та перших літературних спроб, повертається до батьківського маєтку 1819 р. (Комар & Хамайко, 2011, с. 203). Отже, у часи проживання Т. Заборовського в Личківцях по Збручу проходив австрійсько-російський кордон, що, беззаперечно, виключало можливість затоплення будь-чого громіздкого в цій річці.

Тепер щодо уточнення місця знахідки. Згідно зі звітом члена *Краківського Наукового Товариства* Т. Жебравського, у квітні 1851 р. він доправив ідола з Коцюбинчиків до Гусятина (де передав пам'ятку експедитору для пересилки в Краків), після чого вирушив до с. Личківців (при злитті річок Гнили і Тайни), а звідти – на північ, уздовж Збруча, до місця знахідки ідола. Під час подорожі він спостерігав ліворуч ланцюг гір під назвою *Медобори* або *Товтри*. «Дорога берегом ріки, біля розкиданих одна від одної хат, в яких мешкають берегові або лісники, веде до Збігли: так називається будинок, призначений для казарм прикордонної варти. Це саме те місце, на якому був знайдений ідол в Збручі» (цит. за: Срезневський, 1853, с. 194). Хоча на самому плані Т. Жебравського місце знахідки ідола не вказане (Leńczyk 1964, s. 10, гус. 3) (рис. 2), утім видно, що позначена чорним прямокутником казарма в місцевості Збігла знаходиться далеко на північ від накресленого тут кордону між селами

³ На жаль, ця неточність потрапила і до енциклопедичної статті автора «Збруцький ідол» (Писаренко, 2005, с. 314).

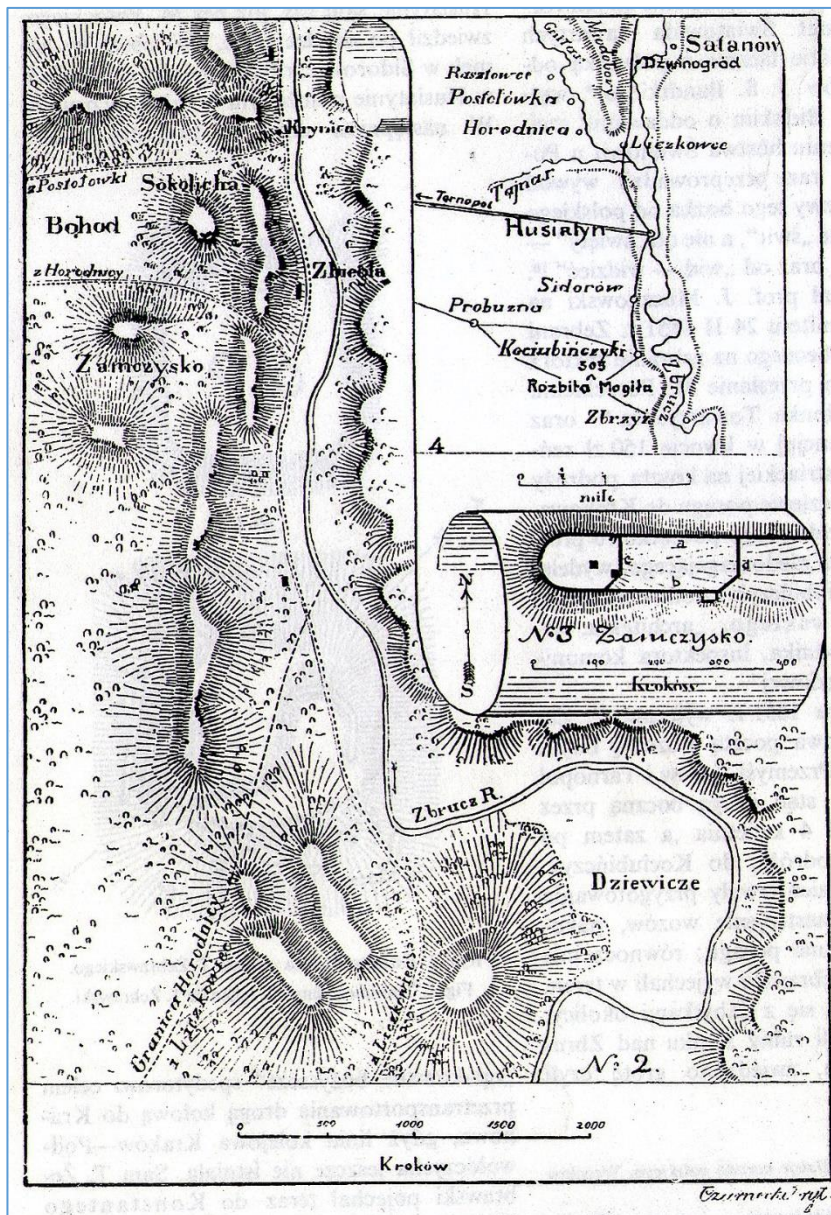

Рис. 2. План Т. Жебравського. Місцевість, де був знайдений Збруцький ідол (Leńczyk 1964, s. 10, rys. 3)

Личківці і Городниця (1750 кроків – 1493, 52 м), біля підніжжя видовженого з півночі на південь скелястого узвишся, з підписом «Соколиха».

Саме в підніжжі гори Соколихи, майже через тридцять років після знайдення пам'ятки, локалізував місце «видибання» ідола А. Кіркор. До його комісії (1876) були залучені безпосередні учасники евакуації ідола: А. Брушкевич – на 1848 р. тамтешній мандатарій (Mandatariusz), та інженер К. Беньковський – тоді управитель має-

тку в Личківцях, який забезпечив прибуття до місця знахідки тяглової сили: волів та воза (Бенковський, 1886, с. 32). А. Кіркор зазначає, що, знаходячись на Соколісі (ймовірному місці, де колись міг стояти «Святовіт»), свідки не могли визначити, чи саме навпроти неї був видобутий з води ідол, тому обидва «*пішли крутою стежкою понад ріку на долину Збігла. Ми за ними. Так дійшли до колишніх казарм фінансової варті⁴, нині заміненіх на помешкання гайового (в границях*

⁴ «Прикордонна фінансова варта» (Бенковський, 1886, с. 31).

Ракового Кута). Звідти вернулися тією самою дорогою, а пройшовши 617 метрів від тих казарм, п.п. Беньковський і Брушкевич стали перед заломом Збруча і заволали: **тут ! Був то перший залом Збруча, йдучи від казарм, уже на границі Городницькій. Все, що нам спочатку розповідали про це місце, справдилося якнайточніше: перший залом ріки від казарми на південь...<...> Місце це було саме під тим скелястим виступом гори [Соколихи. – Ю. П.], майже перпендикулярним до Збруча, і співпадало з початком того залому ріки» (Kirkor, 1877, s. 379. Зривн.: Бенковский, 1886, с. 33). Пізніше, за результатами досліджень 1882 р., відстань до казарм А. Кіркора уточнив, «зменшивши» її вдвічі: «У півніжжя того виступу [Соколихи. – Ю. П.], в долині, що називається Збігла, на першому заломі Збруча, на південь (300 метрів від колишньої казарми фінансової варти, наразі – будинку лісничого), в межах Городниці...» (Kirkor, 1883, s. 53)⁵. Також, як бачимо, він зазначив місцезнаходження ідола в межах с. Городниці. Вже в попередній публікації А. Кіркора категорично заперечує відомості різних авторів, що, мовляв, 1) ідола знайшли поблизу впадіння Тайни і Гнили в Збруч, нижче Личківців; 2) у кордонах Ракового Кута або 3) на (північному) кордоні Личківців, наполягаючи, що місце знахідки належить до володінь Городниці (Kirkor, 1877, s. 379). Що йшлося саме про Городницю (володіння графа Забелського), пізніше в окремому свідченні підтвердив один із авторів знахідки, К. Беньковський (1886, с. 32). Місце виявлення ідола за «пів милі вище границі Личківців» – тобто приблизно за 800 м на північ від кордону між Личківцями і Городницею – наводила сучасниця події, Олена Кришталович, якій було тоді 23 роки (Leńczyk, 1964, s. 14). Утім у другому виданні роботи О. Комар і Н. Хамайко, ігноруючи свідчення сучасників, обстоюють думку, що ідол був знайдений на кордоні Личківців і Городниці (Komar & Chamaiko, 2013, s.18, 51, uw. 183). Очевидно, таким чином вони намагаються якомога наблизити місце знахідки до володінь Заборовських. Однак підкреслимо: попри деякі відмінності в показах як осіб, дотичних до**

винайдення ідола, так і перших дослідників цього питання, у більшості свідчень фігурує місцевість Збігла, біля півніжжя гори Соколихи – значно на північ від кордону між Личківцями і Городницею. Це далеко за межами земель Заборовських.

Стовп заввишки 2,57 м (Leńczyk, 1964, s. 21) та вагою до 10 центнерів (1 т.) (за Т. Жебравським) (Срезневский, 1853, с. 163, 187), було обв'язано мотузками та за допомогою трьох пар волів витягнуто на кам'янистий берег (Срезневский, 1853, с. 164, 184), тягнуто по траві, завантажено на воза, відвезено до мандатарії в Личківцях та вивантажено під стіною стодоли. Через півроку він був переданий мандатарієм А. Брушкевичем М. Потоцькому (Leńczyk 1964, s. 17, зривн.: s. 56). Транспортування ідола саме до Личківців було спричинене не колишнім зв'язком маєтку з «автором ідола» Т. Заборовським, як вважають О. Комар і Н. Хамайко (2011, с. 215), а проживанням там А. Брушкевича – «мандатарія тих володінь» (Leńczyk, 1964, s. 15)⁶. Мандатарій здійснював поліційно-адміністративно-судову діяльність щодо сільського населення, у межах так званого *dominium*, до якого входили одне чи кілька сіл, які належали одному чи кільком власникам (Mandatariusz; Dominium). Цілком очевидно, що юрисдикція А. Брушкевича поширювалася на ширшу, ніж Личківці, територію.

Щодо того, як ідол розташовувався в річці (адже, якщо він був скинутий, то мав би лежати), примітними є відомості, які дозволяють припускати, що він був якимось спеціально встановлений у Збручі. По-перше, з води нібито виринала його верхня частина, а по-друге, згідно з усіма свідченнями про обставини знахідки ідола, під час його витягування з води, при першому його поруху присутні почули наче «хук», отже ідол зламався (Kirkor, 1877, s. 379; Бенковский, 1886, с. 32). Дійсно, нижній кінець ідола має виразний слід зламу, що демонструється Г. Ленчиком на світлині (Leńczyk, 1964, tabl. IV, 1)⁷ (рис. 3). З цього є незаперечним, що частина ідола так і залишилася у воді (Leńczyk 1964, s. 17; див.: Срезневский, 1853, с. 185, 190; Бандрівський, 1992, с. 77). «Доходить глибока вода в цьому місці перешкоджала

⁵ Утім обидва варіанти відстані від казарми на Збіглі не відповідають плану Т. Жебравського.

⁶ Важливим є свідчення колишнього управителя Личківців К. Беньковського, що в той час господар села Костянтин Заборовський (брат поета) був за кордоном (Бенковский, 1886, с. 32), що додатково заперечує уявний пієтет до ідола, як до витвору «покійного брата» (Комар & Хамайко, 2011 с. 215).

⁷ Згідно з усім повідомленням О. Моці, співробітники Краківського археологічного музею звернули його увагу на те, що саме через цей злам, низ ідола був підгінсований.

Рис. 3. Сліди зламу в нижній частині Ідола
(Leńczyk 1964, tab. IV, 1)

ближче дослідити, чи стояв цей ідол на якомусь п'єдесталі, чи ні, – писав М. Потоцький. – Люди, які знаходилися в той час, коли його витягали з води, стверджували, що на цьому місці були сліди великих каменів, за якими можна було б зробити висновок, що вони залишилися від п'єдесталу, але оскільки вони були покриті мулом і досить глибоко занурені у воді, то і витягнути їх майже було неможливо» (Срезневский, 1853, с. 184–185). Дещо пізніше згадуваний нами К. Бенковський (очевидно, вже в поважних літах), який приписував собі цілковиту заслугу видобутку пам'ятки, а також вважав себе її власником, щодо розташування ідола в річці зазначав: «У 1848 році помітив я в ріці Збручі... в глибині на один метр під водою, білий регулярний предмет, похилений від лівого до правого берега, приймаючи за основу рівень води під кутом 45°» (Бенковский, 1886, с. 31). «Старанно і передбачливо обв'язавши камінь мотузкою, наскільки це найнижче від голови було можливо, не без напруження сил рушили воли і в тому самому моменті почулася в глибині детонація. Здається, що камінь, при самому п'єдесталі, утворив з ним одну цілість» (Бенковский, 1886, с. 32). У примітці, з помилкою, що ідол був біля «лівого», а не правого берега, зазначається, що він лежав у воді «головою повернений

до нашого [австрійського. – Ю. П.] боку» (Бенковский, 1886, с. 33). Утім, якщо ідол лежав, то чому «автор знахідки» зазначає, що він був похилений у напрямку від лівого до правого берега, та як тоді вдалося «лежачого» ідола вагою близько 1 т обв'язати мотузкою «найнижче від голови»? Крім того, якщо ідол був повністю занурений у воду на 1 м, то звідки тоді взявся згадуваний багатьма свідками ефект підстрибуючої на хвилях голови чи капелюха (Leńczyk, 1964, s. 16)? Також незрозуміло, чому при такій незначній глибині (1 м) було складно простежити місце кріплення пам'ятки й видобути її нижню частину, що залишилася там після зламу⁸. Отже, чи не впливає з цих суперечливих свідчень, що ідол саме стояв у воді, але вже під значним нахилом? Спочатку в нижній частині стовп мав продовження, що могло заглиблюватись у ґрунт (дно річки), а довкола, задля більш міцного тримання, ще й бути обкладеним камінням. Це могло б свідчити, що кумир не лежав, будучи утопленим, а стояв у річці. Однак також не можна виключити, що пам'ятник лежав під кутом на схилі русла (головою до берега) таким чином, що нижня його частина була сильно замулена при дні (Kirkor, 1877, s. 379), а верхня не торкалася поверхні схилу русла, бо була вища за нього (?). Щоправда, тоді важко пояснити роль великих каменів у його основі. Та яким би за походженням не було міцне кріплення основи ідола – штучним чи природним – воно суперечить тезі про його затоплення незадовго до його відкриття.

Назагал, вищенаведені зауваження щодо неможливості так званого «скинення ідола», й, відповідно, його виготовлення на початку ХІХ ст., зокрема, поетом Т. Заборовським, зводяться до наступного:

1. Територія виявлення ідола

а) Коли Т. Заборовський остаточно осів у Личківцях (1819), по Збручу проходив австрійсько-російський кордон, який патрулювався прикордонною (фінансовою) вартою. Поблизу також була лісова служба, крім того, район знаходився під наглядом поліційно-судового службовця – мандатарія. Ідол був знайдений у місцевості Збігла, на невеликій відстані від казарм

⁸ Можливо, видобувачі ідола мети знайти його нижню частину перед собою не ставили, а коли цим перейнявся М. Потоцький, то пройшло вже кілька місяців і вода в Збручі значно прибула. До того ж, місце, що звільнилося від перешкоди у вигляді кумира, також заповнилося водою, що ніби утворило ще більшу глибину (Leńczyk, 1964, s. 17).

прикордонної фінансової варти. Перелічені чинники самі собою виключають будь-які свавільні маніпуляції – утоплення в режимній місцевості виробу, вага якого сягала 1 т, а висота – більше 2,5 м. Звертаємо увагу, що, згідно зі спогадами К. Бенковського, він, аби увійти в прикордонну ріку, а згодом дістати з неї ідола, звертається за дозволом до надстражника прикордонної фінансової варти (Бенковский, 1886, с. 31–32). Принаймні його свідчення демонструє усвідомлення встановленого у прикордонні порядку.

б) Порівняно із зазначеним, те, що ідол до свого уявного скинення Т. Заборовським (за О. Комаром і Н. Хамайко) знаходився на чужих поміщицьких землях Городниці (Комар & Хамайко, 2011, с. 211), далеко за межами Личківців – маєтку Заборовських, виглядає другорядним. Однак подібне зухвальство на чужій території також було б неможливе.

Очевидно, що врахування лише чинника «прикордонної місцевості», відповідно до принципу «бритви Оккама», на дотриманні якого наполягають автори (Комар & Хамайко, 2011, с. 181, 197)⁹, могло б попередити складний процес доказу новітнього авторства Збруцького ідола. Утім вимушено втягуючись у нав'язану нам «гру», ми продовжуємо аргументувати неможливість скинення, а отже, і виготовлення ідола в ХІХ ст., іншими, вторинними речами, зокрема, зважаючи на наступне.

2. Технічні складності «затоплення» ідола

При цьому нам доводиться уявити задалегідь неймовірну ситуацію відсутності на кордоні варти.

Отже, по-перше, коли йдеться про «скинення ідола», то слід насамперед врахувати його вагу – близько 1 т та висоту – близько 3 м. Аби його витягти зі Збруча, було застосовано три пари волів, тому для його підвезення до ріки знадобилося б, навряд чи, менше. Навіть теоретично складно уявити, силою якого переконання можна було б змусити робітників здійснити операцію переміщення кумира з возу в річку або транспортувати його на плоту чи взимку по льоду. Усі працездатні просто не виправдовували б мети,

але поголос мали б надзвичайний. Крім того, подібна поетапна, задалегідь спланована операція, вельми суперечила б уявному стану «миттєвого афекту поета», для якого природніше було ідол просто розбити.

Однак це не знімає питання, хто і коли усе ж занурив ідола в Збруч, якщо передусім із міркувань законслухняності, у ХІХ ст. це було нездійсненним?

Насамперед достеменно не відомо, чи кумир у річці був якимось чином встановлений, чи кинутий або покладений. Малоімовірно, аби вкритий різьбленням і явно призначений для споглядання, він міг бути в давнину спочатку поставлений саме в річці. Єдине, що можливо – його таким чином заховали від зазіхань ідолоборців князя Володимира. Однак, чи тоді мало б сенс його в ріці встановлювати?¹⁰ Наскільки ймовірний інший варіант, що ідол стояв на березі, а згодом був охоплений мінливим річищем Збруча? Очевидно, що перед скасуванням язичництва цього б не допустили його шанувальники, а після хрещення він не міг би продовжувати стояти. Крім того, найімовірніше, ідол був би розбитий. Адже слова літопису (під 988), згідно з якими князь Володимир «повеле кумири испровреци, овы исеци, а другия огневи предати» (Повість временных лет, 1950, с. 80), С. Соловйов справедливо тлумачив, що «исеци» відносилось до кам'яних ідолів, тоді як «огневи предати» – до дерев'яних (Соловьев, 1988, с. 307, прим. 248). Головним було знищити або порушити цілісність поганських святинь, аби їх не можна було відновити. Так само, коли М. Потоцький, отримавши Збруцького кумира, спочатку висловив намір поставити його на кургані з назвою *Розбита могила*, то місцеві селяни проти цього рішуче виступили, пообіцявши панові «цього турка» розтрощити (Leńczyk, 1964, s. 18). Те, що знайдений у Збручі ідол залишився цілим, засвідчує, що його прагнули не знищити (чи то в середньовіччі, чи то в новий час), а навпаки – зберегти. А це було важливе лише для тих, хто вважав його священним.

Побіжним чином вирішити питання щодо способу розміщення ідола в Збручі в давнину дозволяє важливе спостереження Ростислава

⁹ «Не слід залучати нові сутності без крайньої необхідності».

¹⁰ Якщо таке припустити, то пригадуються ідеї М. Потоцького, який, аби дослідити місце кріплення ідола, пропонував поставити гатку (греблю) або, збудувавши опалубку (*sembrowinę*), занурити її навколо місця «п'єдесталу» до дна, й випомпувати воду з середини (Leńczyk, 1964, s. 17). Подібні технічні рішення були застосовані під час похорону короля везеготів Аларіха (410 р.), якого, нібито, поховали в руслі р. Бузент біля м. Консенції, попередньо відвівши русло вбік, а згодом повернувши воду в своє річище (158) (Иордан, 2000, с. 91, 292, прим. 427).

Рис. 4. Грань С («Перун») із слідами незавершеного різьблення (Снітовський, 2018)

Забашти над пам'яткою у *Краківському археологічному музеї*, повідомлене нам у листі від 3. 04. 2023 р. Виявляється, що різьблення на грані з зображенням «Перуна» (грань С) не було завершено (!). Не вибрана частина матеріалу між руками. Не дороблені як права рука, так і частково, вище ліктя – ліва (рис. 4). Простір над поясом також вибраний лише начорно. Крім того, саме в «Перуна» немає ніг, які різьбяр, очевидно, також не встиг зробити. Отже, скоріше за все, ідол,

якого сховали в Збручі, навіть не послужив людям, оскільки ще не був готовий. Якщо ж його не спромоглися встановити на суходолі, то, напевно, й не ставили у воді.

Очевидно, говорячи саме про простір або середовище місцезнаходження ідола, слід було б згадати про спроби оцінити його вік по природних хімічних відкладеннях на камені, стертості поверхонь тощо. Як один із аргументів на користь пізнього походження ідола автори висувають

його добру збереженість, яка нібито має свідчити про зовсім нетривале перебування в річці (Комар & Хамайко, 2011, с. 175–176, 181). Водночас, як зазначала Ф. Д. Гуревич, «за час довгого перебування в воді ідол майже весь вкрився піском в вигинах зображень, особливо в обличчях нижніх фігур утворилися вапняні нальоти. Від дії води різьблення в деяких місцях стерлося» (Гуревич, 1941, с. 279); «За останні роки, можливо, що через зняття численних зліпків, на пам'ятнику стали проступати сліди поліхромії» (Гуревич, 1941, с. 279, прим. 1)¹¹. Отже, по-перше, збереженість не така вже й бездоганна, а по-друге – пам'ятка мала зазнавати певних механічних очищень та дії сторонніх речовин – спочатку при підготовці до зняття з неї копій, а потім – уже внаслідок самого цього зняття. Тому, на наш погляд, коректність висновків про вік пам'ятки саме за станом її збереженості, викликає запитання.

Г. Леньчик заперечував можливість пізнього виготовлення і скинення ідола в Збруч, зокрема, як дехто вважав, самим М. Потоцьким. Адже надто складним мав би бути процес видобування каменя на Соколісі, його транспортування в своє село (Коцюбинчики), а згодом – знову за 25 км у зворотному напрямку – до місця «затоплення». «Різьблення ідола, а потім його утоплення, – констатував Г. Леньчик, – було б для всіх подією надзвичайно дивною, вражаючою та підозрілою, говорилося б про неї в усій околиці. В долині Збігла по обох боках ріки стояли казарми прикордонної сторожі австрійської та російської, кружляли уздовж Збруча патрулі, отже затоплення чогось в ріці, до того ж навпроти казарм не лишилося б поза сторонньою увагою...» (Leńczyk, 1964, s. 32).

Висновки

Отже, поширювана О. Комаром і Н. Хамайко версія встановлення, а згодом скинення ідола в першій чверті XIX ст. поетом Т. Заборовським, враховуючи, що ці події мали розгортатися: а) на державному кордоні; б) на території сусідів; в) при невинуватих складнощах транспортування як видобутого в скелях каменю, так і

готового виробу на всіх етапах, включно із затопленням; г) прилюдності усіх процедур, суперечить реальності. Крім того, загальновідома практика повалення небажаних пам'ятників передбачає їхнє руйнування.

Аргумент, що ідол не міг бути скинутий у Збруч в XIX ст., оскільки, нібито, з часів середньовіччя стояв у річці, очевидно, маємо відхилити: пам'ятник, що не був завершений, навряд чи встиг послужити за призначенням на якомусь святилищі, тому поміщати його вертикально у воді також сенсу не було. Скоріше за все, жерці сховали його напередодні кампанії хрещення (не раніше кінця X ст.)¹², вивантаживши на схил русла Збруча. Упродовж майже дев'яťох століть основа кумира значно замулилася та вгрузла в дно, через що зламалася при його вилученні з ріки¹³.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Бандрівський, М.С. (1992). *Сварожі лики*. Логос.
- Бандрівський, М. (2016). Збруцький ідол – пам'ятка садово-паркової скульптури поч. XIX ст.: до мотивів фальсифікації та її авторства. *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010), Частина 2: Філософія, соціологія*, 623–628.
- Бенковський, К. (1886). Ближнее известие о времени и местности открытия каменного истукана Святовита в реке Збруче 1848 года, написанное Казимиром Бенковским, открывшим тот же истукан. *Литературный сборник, издаваемый Галицко-Русскою Матицею*, I, 31–34.
- Бесков, А. А. (2022). Мифология, вооруженная лопатой, или Возможна ли археология сверхъестественного? *Stratum plus. Археологія і культурна антропологія*, 5, 345–358.
- Гуревич, Ф. Д. (1941). Збручський ідол. *Матеріали і дослідження по археології СРСР*, 6, 279–287.
- Иордан. (2000). *О происхождении и деяниях гетов (Getica)*. (Скржинская Е. Ч. Вступ. статья, пер., коммент.). Алетейя.
- Комар, А., & Хамайко Н. (2011). Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? *Ruthenica*, X, 166–217.
- Писаренко, Ю. Г. (2005). Збруцький ідол. *Енциклопедія історії України* (Т. 3). Наукова думка.

¹¹ Щоправда, як раніше нами зазначалося (згідно з зауваженням Р. Забайти), за залишки пофарбування можуть прийматися сліди природного окислення матеріалу ідола (Писаренко, 2012, с. 121, прим. 121).

¹² Гадаємо, датувати ідола можна саме за руків'ям шаблі «Перуна», що відноситься до IX–X ст. (Писаренко, 2018, с. 163).

¹³ За допомогу в роботі автор висловлює щирі вдячність д. і. н. Костянтину Рахну та завідувачому сектором образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського Ростиславу Забайти.

Писаренко, Ю. Г. (2011). А был ли Идол? (о статье А. Комара и Н. Хамайко). *Ruthenica*, XI, 108–129.

Писаренко, Ю. (2018). 1030-річчя Хрещення Русі та 170-річчя відкриття Збруцького ідола. *Opus Mixtum*, 6, 153–174.

Повесть временных лет. (1950). (Ч. 1). Издательство АН СССР.

Ричка, В. (2013). «... И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі). Інститут історії України.

Сімонов, Д. (2022, 16 листопада). *Язичницький артефакт чи фальшивка? (Інтерв'ю з Н. Хамайко)*. Локальна історія. <https://localhistory.org.ua/rubrics/artifact/iazichnitskii-artefakt-chi-falshivka/>.

Снітовський, О. (2018, 25 листопада). *Знайдений 170 років тому на Тернопільщині Збруцький ідол й досі зберігає свої таємниці* (фото). Терен. Тернопільські новини. https://teren.in.ua/news/znajdenyj-170-rokiv-tomu-na-ternopilshhyni-zbrutskij-idol-j-dosi-zberigaye-svoji-tayemnytsi-foto_191631.html.

Соловьев, С. М. (1988). *Сочинения: В 18 кн.* Кн. 1 (Т. 1–2). Мысль.

Срезневский, И. И. (1853). Збручский истукан Краковского музея. *Записки Им. Археол. Общества*, V, 163–196.

Хведченя, С. Б. (2005). Збруч. *Енциклопедія історії України* (Т. 3). Наукова думка.

Dominium. Genealogia Polaków. <https://genealogia.okiem.pl/leksykon-slowo/7978/dominium>.

Komar, O., & Chamajko, N. (2013). *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu? Suplement do Materiałów i sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. XXXIV. Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego; Mitel.

Kirkor, A. H. (1877). Wycieczka na Podole Galicyjskie. *Kłosy*, XXIV (624), 378–379.

Kirkor, A. H. (1883). Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1882. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, VII, 51–65.

Leńczyk, G. (1964). Światowid Zbruczański. *Materiały Archeologiczne*, V. *Muzeum archeologiczne w Krakowie*, 5–60; IX tabl.

Mandatariusz. Genealogia Polaków. <https://genealogia.okiem.pl/leksykon-slowo/7976/mandatariusz>.

Zaborowski, T. (1936). *Pisma zebrane*. (Danilewiczowa M. Opr.) Wydawnictwo Gabinetu Filologicznego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

REFERENCES

Bandrivskiy, M. S. (1992). *Svarozhy lyky [Embodiment of Svarog]*. Logos [in Ukrainian].

Bandrivskiy, M. (2016). Zbrutskiy idol – pam'yatka sadovo-parkovoyi skulptury poch. XIX st.: do motyviv fal'syfikatsiyi ta yiyi avtorstva. [The Zbrutsky idol is a

monument of garden and park sculpture from the beginning. 19th century: to the motives of forgery and its authorship]. *Istoriya relihiy v Ukraini: naukoviy zbirnyk svitlyi pam'yati profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010) – The history of religions in Ukraine: a scientific collection in memory of Professor Yaroslav Dashkevich (1926–2010)*, 2: *Filosofiya, sotsiologiya*, 623–628 [in Ukrainian].

Benkovskiy, K. (1886). Blizhaysheye izvestiye o vremeni i mestnosti otkrytiya kamennogo istukana Svyatovita v reke Zbruche 1848 goda, napisannoye Kazimirom Benkovskim, otkryvshim tot zhe istukan [Close news about the time and location of the discovery of the stone idol of Svyatovit in the Zbruch River in 1848, written by Kazimir Benkovsky, who discovered the same idol]. *Literaturniy sbornik, izdavayemiy Galitsko-Russkoy Matitseyu – Literary collection published by the Galician-Russian Matica*, I, 31–34 [in Russian].

Beskov, A. A. (2022). Mifologiya, vooruzhennaya lopatoy, ili Vozmozhna li arkhologiya sverkh"veststvennogo? [Mythology armed with a shovel, or is archeology of the supernatural possible?]. *Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya Stratum plus – Archeology and cultural anthropology*, 5, 345–358 [in Russian].

Gurevich, F. D. (1941). Zbruchskiy idol [Zbruch idol]. *Materialy i issledovaniya po arkhologii SSSR – Materials and research on the archeology of the USSR. Materialy i issledovaniya po arkhologii CCCP*, 6, 279–287 [in Russian].

Jordan. (2000). *O proiskhozhdenii i deystviyakh getov (Getica) [On the origin and deeds of the Getae (Getica)]*. Aleteiya [in Russian].

Komar, A., & Khamayko N. (2011). Zbruchskiy idol: pamiatnyk epochy romantizma? [Zbruch idol: a monument of the era of romanticism?]. *Ruthenica*, X, 166–217 [in Ukrainian].

Pysarenko, Yu. H. (2005). Zbruchskyy idol [Zbruch idol]. *Entsiklopediya istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine* (Vol. 3). Naukova dumka. [in Ukrainian].

Pysarenko, Yu. H. (2011). A byl li Idol? (o stat'ye A. Komara i N. Khamayko). [Was there an Idol? (on the article by A. Komar and N. Khamayko)]. *Ruthenica*, XI, 108–129 [in Russian].

Pysarenko, Yu. (2018). 1030-littyta Khreshchennya Rusi i 170-littyta vidtkryt'tya Zbrut'skogo idola [The 1030th anniversary of the Christianization of Rus' and the 170th anniversary of the opening of the Zbruch idol]. *Opus Mixtum*, 6, 153–174 [in Ukrainian].

Povest' vremennykh let [Tale of Bygone Years]. (1950). (Vols. 1). Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].

Rychka, V. (2013). «...I prosviety yu kreshcheniyem svyatym» (Khristianizatsiya Kiyevskoy Rusi) [«...I prosviety yu kreshcheniyem svyatym» (Christianization of Kievan Rus)]. Institut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Simonov, D. (2022, November 16). *Yazycheskyy artefakt ili fal'shivka? (interv'yu s N. Khamayko) [Pagan artefact or forgery? (interview with N. Khamayko)]*

artifact or fake? (Interview with N. Khamayko)]. Lokal'naya istoriya – Local history. <https://localhistory.org.ua/rubrics/artifact/iazichnitskii-artefakt-chi-falshivka/> [in Ukrainian].

Snitovs'ky, O. (2018, November 25). *Znaydenyy 170 rokiv tomu na Ternopil'shchyni Zbruts'kyi idol i dosi zberihaye svoyi tayemnytsi (foto) [Found 170 years ago in Ternopil Oblast, the Zbrutskyi idol still keeps its secrets (photo)].* Teren. Ternopil's'ki novyny. – Blackthorn. Ternopil news. https://teren.in.ua/news/znajdenyj-170-rokiv-tomu-na-ternopilshchyni-zbrutskyj-idol-j-dosi-zberi-gaye-svoyi-tayemnytsi-foto_191631.html [in Ukrainian].

Solov'yev, S. M. (1988). *Sochineniya: V 18 kn. [Compositions: In 18 books].* Book 1 (Vol. 1–2). Mysl' [in Russian].

Sreznevskiy, I. I. (1853). Zbruchskiy istukan Krakovskogo muzeya [Zbruch idol of the Krakow Museum]. *Zapiski Imp. Arkheol. Obshchestva – Notes Imp. Archeol. Society*, V, 163–196 [in Russian].

Khvedchenya, S. B. (2005). Zbruch [Zbruch]. *Entsiklopediya istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine* (Vols. 3). Naukova dumka [in Ukrainian].

Dominium. Genealogia Polaków. <https://genealogia.okiem.pl/leksykon-slowo/7978/dominium>.

Komar, O., & Chamajko, N. (2013). *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu? Suplement do Materiałów i sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* XXXIV. Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego; Mitel [in Polish].

Kirkor, A. H. (1877). Wycieczka na Podole Galicyjskie. *Kłosy*, XXIV (624), 378–379 [in Polish].

Kirkor, A. H. (1883). Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1882. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, VII, 51–65 [in Polish].

Leńczyk, G. (1964). Światowid Zbruczański. *Materiały Archeologiczne*, V. Muzeum archeologiczne w Krakowie, 5–60; IX tabl. [in Polish].

Mandatariusz. Genealogia Polaków. <https://genealogia.okiem.pl/leksykon-slowo/7976/mandatariusz> [in Polish].

Zaborowski, T. (1936). *Pisma zebrane.* (Danilewiczowa M. Opr.) Wydawnictwo Gabinetu Filologicznego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego [in Polish].

Писаренко Юрій Георгійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.

Pysarenko Yuriy, Candidate of Historical Sciences (PhD), Senior Researcher of the Institute of Philosophy named after H. S. Skovoroda of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3247-1176>

E-mail: zirin@ukr.net

Одержано 14. 04. 2023